

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جغرافیا چیست؟

تالیف

دکتر حسین محمدی

استاد دانشگاه تهران

شماره مسلسل ۸۱۶۲

شماره انتشار ۳۴۶۰

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه : محمدی، حسین، ۱۳۳۶-
عنوان و نام پدیدآور : جغرافیا چیست؟ / حسین محمدی.
مشخصات نشر : تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری : ۳۰۰ ص: مصور، جدول، نمودار.
فروست : دانشگاه تهران، ۳۴۶۰.
شابک : 978-964-03-6589-2
وضعیت فهرست‌نویسی : فیبا
یادداشت : چاپ دوم.
یادداشت : کتابنامه
موضوع : جغرافیا
شناسه افزوده : دانشگاه تهران
رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۳ ج ۲۷/م ۷۰/ GV
رده‌بندی دیویی : ۹۱۰
شماره کتابشناسی ملی : ۳۳۵۵۳۰۵

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود.

ISBN:978-964-03-6589-2

9 789640 365892

عنوان: جغرافیا چیست؟

تألیف: دکتر حسین محمدی

ویراستار: فرشاد رضوان

نوبت چاپ: دوم

تاریخ انتشار: ۱۳۹۳

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

«کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است»

بها: ۱۵۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press @ ut. ac. ir - سایت: http://press.ut.ac.ir

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

مقدمه مؤلف.....	ج
فصل نخست.....	۱
چرا جغرافی چیست؟.....	۱
فصل دوم.....	۱۳
جغرافیا، مفاهیم جغرافیایی و تقسیمات آن.....	۱۳
فصل سوم.....	۶۵
شناخت جهان، نظم، سازماندهی و قدرت.....	۶۵
مقدمه.....	۶۵
طبقه‌بندی جهان.....	۶۶
جغرافیای مدرن: ملت‌ها و تجارت جهان.....	۷۷
شناخت دیگران: جغرافیا به عنوان گفتمان جدید.....	۷۹
نتیجه‌گیری.....	۱۰۳
فصل چهارم.....	۱۰۵
شناخت جهان: مردم و طبیعت.....	۱۰۵
مقدمه.....	۱۰۵
سامانه‌های طبیعت.....	۱۲۱
نتیجه‌گیری.....	۱۳۵
فصل پنجم.....	۱۳۷
شهرنشینی و جابه‌جایی.....	۱۳۷
مقدمه.....	۱۳۷
نمایش و ارائه شهر.....	۱۳۷
منتقدان شهر.....	۱۴۴

۱۵۱ جابه‌جایی‌ها

۱۵۹ نتیجه‌گیری

فصل ششم ۱۶۱

۱۶۱ قلمرو فعالیت جغرافیا

۱۶۱ مقدمه

۱۶۱ اکتشاف

۱۶۷ ارتباط

۱۷۱ ترسیم نقشه

۱۷۴ ارتباط درگیری و مواجهه شدن با مسائل

۱۷۷ جغرافیا، کودکان و آزادی: یک تقاضا و نیاز

فصل هفتم ۱۹۵

۱۹۵ جغرافیای نهادی و مؤسسه‌ای

۱۹۵ مقدمه

۱۹۶ مؤسسه‌ها و سازمان‌های تخصصی

۲۰۷ مؤسسه‌های عمومی جغرافیا

۲۲۱ نتیجه‌گیری

فصل هشتم ۲۲۳

۲۲۳ نظریه‌ها و دیدگاه‌های مهم جغرافیایی

۲۴۹ یادداشت‌ها و توضیح‌های فصل‌ها

۲۶۷ واژگان

۲۷۳ منابع

۲۸۹ نمایه

مقدمه مؤلف

یکی از دغدغه‌های فکری اندیشمندان جغرافیا، تعریف جغرافیا و قلمرو آن بوده است. این دغدغه‌ها به صورت‌های مختلف در عناوین مقاله‌ها و کتاب‌هایی از قبیل، جغرافیا و سیر تطور اندیشه‌های جغرافیایی، جغرافیا و جغرافیدانان، ماهیت و قلمرو علم جغرافیا، تاریخ علم جغرافیا، فضای جغرافیایی، تحلیل جغرافیایی، جغرافیا و پست مدرنیسم، جغرافیا علمی میان رشته‌ای، جغرافیا ترکیبی نو، پیرامون تعریف‌های جغرافیا، سرگستگی در تعریف‌های جغرافیا می‌توان یافت. مرحوم دکتر شکویی در نوشته‌های مختلف خود به این موضوع پرداخته است. وی در کتاب فلسفه جغرافیا، فصل جغرافیا و مفاهیم جغرافیایی، دیدگاه‌ها و نظرات جغرافیدانان مختلف را در مورد مفاهیم، تعریف‌ها و ماهیت قلمرو جغرافیا بازگو و خود علم جغرافیا را به شرح زیر تشریح کرده است:

"جغرافیا به همه پدیده‌هایی که با هم در داخل یک مکان و تحت شرایط و اصول معینی شکل می‌گیرند نظم و اعتبار می‌بخشد و روابط منطقی بین این پدیده‌ها را برقرار می‌سازد. به بیان دیگر، ترکیب عوامل بی روح و همساز طبیعی با پایگاه فرهنگ انسانی جنبش و خلاقیت جغرافیایی را به وجود می‌آورد."

وی از استاد عالیقدر روانشاد جناب آقای دکتر محمدحسن گنجی که با مکتب‌های جغرافیایی آشنایی کامل داشتند، می‌خواهد تا تعریفی از جغرافیا ارائه کند. دکتر گنجی می‌فرماید از من خواسته‌اید جغرافیا را تعریف کنم و مرا با مشکلی که هر جغرافیدان با آن روبه روست مواجه فرموده‌اید می‌دانید مکتب‌های مختلف تعریف‌های متفاوتی از این علم پیشنهاد کرده‌اند، به نظر من با توجه به جمیع آن تعریف‌ها می‌توان جغرافیا را بدین صورت تعریف کرد:

"جغرافیا آن قسمت از دانش بشری است که از مشخصات مناطق و نواحی مختلف زمین و پراکندگی پدیده‌های گوناگون سطح زمین اعم از طبیعی و انسانی و بالاخره از روابط انسان و محیط که خود سبب به وجود آمدن پدیده‌های انسانی است و نیز از روابط متقابل پدیده‌های فوق بحث می‌کند." چون هیچ جغرافیدانی نتوانسته است تعریف جامع و کاملی که مورد قبول همه باشد عرضه کند، نواقص احتمالی در تعریف جغرافیا به صورتی که در بالا عنوان شده، چیز تازه‌ای نخواهد بود.

جغرافیا روابط متقابل انسان و محیط طبیعی او را بررسی می‌کند. جغرافیا با کمک و استفاده از تمامی علوم ذربط اوضاع مکان یا فضایی خاص را توضیح می‌دهد و در این راه تلاش می‌کند تا فرآیندهایی که به پیدایش وضعیت کنونی منجر شده‌اند را پیدا و آینده آن مکان یا فضا را پیش‌بینی کند و انسان را در بهره‌برداری عاقلانه از محیط زیست طبیعی خویش یاری نماید. ماهیت جغرافیا را باید از دو محور انسان و محیط و روابط بین این دو باید جست‌وجو کرد. از ترکیب عناصر انسانی و

محیطی سطح کره مسکون به دست انسان آمایش یافته و آباد می‌شود. جغرافیا قوانین، مدل‌ها و الگوهای فضا سازی و آمایشی را ارائه می‌دهد. جغرافیا نگرشی عمیق و وسیع در تجزیه و تحلیل و شناخت ارزش و اهمیت موقعیت‌ها، فضاها، مکان‌ها، قابلیت‌ها و پتانسیل‌ها را ارائه می‌دهد. جغرافیا قادر است برای معضلات و مشکلات بخش عمده‌ای از مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی کشور، راه حل‌های مناسب ارائه دهد و در سیاست‌گذاری‌های مختلف محلی، منطقه‌ای، ملی و جهانی می‌تواند برنامه‌ریزان و مجریان را یاری نماید. لازمه جغرافیای امروز، خلاقیت، ابتکار و نوآوری است. زیرا در این مقطع زمانی، علم جغرافیا رقیب‌های بسیاری در کنار خود دارد. با نگرشی به شاخه‌های گوناگون جغرافیا مشاهده می‌شود که در کنار هر کدام از این شاخه‌ها یک رشته و گروه آموزشی و پژوهشی تخصصی به تحقیق و تفحص در آن رشته مربوطه اشتغال دارد که ما از آنها به عنوان دروس و گروه‌های جنبی و میان رشته‌ای یاد می‌کنیم. فعالیت تخصصی آنها سبب خواهد شد که رشته مربوطه کارایی مناسب را پیدا کند. اگر جغرافیا در گرایش‌های فراوان خود، توجه بیشتری به تخصص‌گرایی بکند، در مسابقه بزرگی که بین علوم جانبی جریان دارد، موقعیت خود را حفظ می‌کند و از طریق دانش آموختگان جغرافیا در عرصه سازندگی و خدمت به جامعه، جایگاه مناسبی به دست می‌آورد. یکی از شاخه‌های جغرافیا که امروزه هم در سطح ملی و جهانی مورد توجه بوده، محیط زیست است که امروزه بسیاری از آثار منتشر شده، به وسیله جغرافیدانان به این موضوع مربوط است. صحنه محیط زیست امروزی، صحنه‌ای بسیار فعال، نوآور، ترکیبی و کلی و به ویژه سیاسی است. این موضوع باید مهم‌ترین بخش و ارکان درس جغرافیای روز باشد، آموزش و پژوهش در این قسمت باید شوق‌انگیز باشد و دانش‌آموزان و دانشجویان را برای دنیایی پر چالش آماده ایفای نقش کند. اگر در این قسمت جغرافیدانان از تأثیر متقابل انسان و محیط زیست غافل شوند، با کمال تأسف باید گفت جغرافیدانان به نسبت دیگر گروه‌های درگیر با مسائل زیست محیطی از قافله عقب می‌مانند.

واقعیت این است که در برابر گروه‌های جغرافیایی، رقبای غیرجغرافیایی به عنوان مثال محیط‌زیست، محیط‌سنجی، تحلیل فضایی، علوم زمین، حقوق، اقتصاد، آمار و غیره (که بعضی از آنها جزو جغرافیا بوده‌اند) قرار گرفته‌اند، چگونه زیستن در مجاور این رقبای غیر جغرافیایی مسئله‌ای مهم است و به حسن تدبیر جغرافیدانان نیاز دارد.

در عصر ما با همه پیشرفت‌هایی که علم جغرافیا به آن دست یافته است باز هم نتوانسته است که جایگاه واقعی خود را در تقسیم‌بندی علوم اشغال نماید، به طوری که عده‌ای از محققان آن را جزو علوم طبیعی و برخی دیگر در ردیف علوم انسانی محسوب می‌کنند. منطقی است که علم جغرافیا را نه در گروه علوم طبیعی و نه در دسته علوم انسانی به شمار آوریم. زیرا این دانش کهن از هر دو بخش علوم متأثر می‌شود. به بیان ساده‌تر جغرافیا همانند دیگر علوم احتیاج به دانش‌های مختلف دارد ولی در هیچ

مورد به یک علم توجه و تأکید ندارد، زیرا در غیر این صورت احتمال خطا و عبور از قلمرو جغرافیا و نزدیکی به یک علم خاص بیش از پیش ظاهر می‌شود.

در سال‌های اقامتم در نیوکاسل انگلستان مجال آن پیش آمد تا با آلستیر بانت از نزدیک آشنا شوم، و در کلاس‌های مختلف فلسفه جغرافیا و تاریخ علم جغرافیای او شرکت کنم. او به عنوان استادیاری جوان و سردبیر مجله جغرافیای اجتماعی در گروه آموزشی جغرافیا مشغول بود و من دانشجوی دکتری بودم. او زاده پیوندی فرخنده میان حرفه بزرگ معلمی و دانش انسانی جغرافیا بود. عشق او به آموزش و به جغرافیا از شناختی عمیق و جامع نشأت گرفته است که سراسر لحظات زندگی او را از خود آکنده کرده است. او محقق بزرگ و اندیشمندی منحصر به فرد بود و در این حریم در عنفوان جوانی، به چنان درجه‌ای از اعتلای علمی دست یافته بود که قادر بود پیچیده‌ترین مسائل جغرافیایی را به ساده‌ترین وجه بیان و قابل فهم و درک کند. آلستیر بانت از تبار جغرافیدانانی است که بر وحدت مضمون و محتوا و هدف انسانی این شاخه از دانش بشری به سختی وفادار است، در تمام نوشته‌هایش مطالب جغرافیای انسانی و طبیعی را به هم مرتبط می‌داند و به وحدت، یگانگی و همپوشانی موضوعی جغرافیا معتقد است. وی در بیان مفاهیم جغرافیا دعوی بینش خاصی از جغرافیا را ندارد بلکه مقصود او آن است تا راه همچنان بر انتخاب گشاده بماند. البته وی معتقد است جغرافیا در سایه دستپاچی به روش‌های جدید همچنان پیش می‌رود، با این حال هیچ کس را این اختیار نیست که در این روش‌ها به دید اصول موضوعی بنگرد. بلکه واضح است که هر کسی مخیر است از جغرافیای خود تبعیت کند؛ ولی مجاز نیست که بر این تصور پافشاری و تأکید کند که جغرافیا و بینش او همه جغرافیاست. در نوشتن این کتاب تحت تأثیر افکار و نوشته‌های پروفیسور بانت بوده‌ام، از تنوع ظاهری مسائل مطرح شده در این کتاب نباید دستخوش شگفتی شد، زیرا مؤلف بر آن بوده است تا تمامی آنچه را که خواننده باید از آن مطلع باشد، به صورتی مطرح کند. انگیزه من در نوشتن کتاب جغرافیا چیست؟ به دلیل، سال‌های متمادی است که در دانشگاه دروس مختلف جغرافیایی را تدریس کرده‌ام. بارها دانشجویان از من پرسیده‌اند که جغرافیا چیست؟ همکاران نیز این پرسش را تکرار کرده‌اند. سال‌هاست که من از پاسخ به این پرسش طفره رفته‌ام. پاسخ سطحی من طی این سال‌ها این بود که جغرافیا کاری است که جغرافیدانان انجام می‌دهند. در زمانی که پرسش‌های جغرافیایی مسائل محوری روز هستند، دانستن اینکه جغرافیا چیست، ضرورت دارد. مؤلف از آثار اندیشمندان بزرگ جغرافیا در دوره‌های مختلف، برای جواب این پرسش استفاده کرده و بر این واقعیت تأکید داشته است که پرتوهای نو چون تحلیل از فضا و نظرگاه‌های بوم‌شناختی و زیست‌محیطی، جامعه‌شناسی، اقتصاد و فناوری چگونه برداشت متعارف از جغرافیا را پر بار یا دستخوش دگرگونی می‌کنند. مؤلف از بیشتر منابع معتبر علمی جهان استفاده کرده است، علاوه بر ذکر منابع و مأخذ در متن و در پایان کتاب، به‌طور مستقیم کتاب‌ها و مقاله‌هایی که

بسیار مهم بوده در متن شماره‌گذاری و سپس در قسمت یادداشت‌ها به‌طور کامل آمده‌اند تا خوانندگان به‌طور مستقیم به این منابع خاص دسترسی پیدا کنند. هیچ جغرافیدانی به تنهایی نمی‌تواند دربارهٔ ماهیت و قلمرو این رشته گسترده به‌طور کامل و جامع بنویسد، اما در روزگار ما اندیشمندان بزرگی مانند رونالد جانستون، هاگت، چورلی و هاروی به این موضوع جهت و اعتبار خاصی بخشیده‌اند.

کتاب پیش رو برای افرادی که در پی یافتن پاسخی به پرسش مطرح شده در عنوان آن هستند، می‌باشد. این کتاب جغرافیا را به عنوان دانشی با خصوصیات انسانی مطرح و مشخص می‌کند که تلاشی برای یافتن و اعمال نظم به دنیای به ظاهر پر آشوب امروزی است که به‌طور همزمان مدرنیته و پیش از مدرنیته (باستانی و معاصر) را در بر می‌گیرد. این کتاب به علل به وجود آمدن موضوع جغرافیا چیست؟ و اینکه موضوع‌های جغرافیایی چگونه و چرا به وجود آمده‌اند و چرا آنها مهم هستند، پرداخته و بحث می‌کند. بحث‌های جغرافیایی هم شامل قلمروهای طبیعی و هم انسانی است. کتاب بحث‌های اساسی جغرافیا از تغییر محیطی تا شهرگرایی و شهرنشینی، همچنین روش‌های بنیادی جغرافیا و تاریخچه آن را معرفی می‌کند.

کتاب جغرافیا چیست، کتابی مقدماتی است و برای خوانندگانی که تجربه کمی دربارهٔ جغرافیا دارند، یک درک کلی و تاریخی از ماهیت موضوع را فراهم می‌آورد. موضوع‌های اصلی، فعالیت‌ها و نهادهای درون موضوع را معرفی می‌کند. مؤلف جهش بزرگ در تحولات علم جغرافیا را مربوط به زمانی می‌داند که در آن انجمن‌ها و نهادهای جغرافیایی تشکیل شوند و جغرافیدانان سعی کنند که اطلاعات همه جانبه‌ای از مکان‌های مختلف دنیا به دست آورند. کتاب برای دانشجویان دوره کارشناسی و کسانی که نسبت به علم جغرافیا کنجکاوی، دارند مفید خواهد بود. هرچند نویسنده در کل متن و به‌ویژه قسمت جغرافیا چیست، هدف، ماهیت و قلمرو جغرافیا را توضیح داده است. اما در فصل دوم به‌طور خاص تعریف‌های جغرافیا و ماهیت آن مورد توجه قرار گرفته است. به‌طور کلی ساختار کتاب بر هشت فصل به شرح زیر تنظیم شده است:

فصل نخست: به شرایط کلی، تعاریف و قلمروهای مختلف جغرافیا پرداخته است،

فصل دوم: به تعریف‌ها و تقسیمات جغرافیا توجه شده است؛

فصل سوم: در مورد شناخت جهان، نظم و قدرت است، که به جغرافیای مدرن، شناخت دیگران و تجارت جهان می‌پردازد؛

فصل چهارم: به شناخت جهان، مردم، طبیعت و سیستم‌های طبیعت اختصاص دارد؛

این دو فصل هدف و دوراندیشی را به ما معرفی می‌کنند، در اینجا هم به گسترهٔ علوم انسانی و هم طبیعی اشاره می‌شود.

فهرست مطالب □ ذ

فصل پنجم: دغدغه‌ها و وسواس جغرافیایی را مورد توجه قرار داده، به دقت و وسواس شهری شدن ما و تحرک و مهاجرت‌های جهانی می‌پردازد؛

فصل ششم: به قلمرو فعالیت جغرافیا پرداخته است، روش‌های مختلف جغرافیا، چالش‌های پیش رو، دستیابی و دسترسی به دانش محیطی و جهانی را منعکس می‌کند؛

فصل هفتم: سیر تکوین نهادها و مؤسسه‌های جغرافیای عمومی را بررسی کرده است و

فصل هشتم: به نظریه‌ها و دیدگاه‌های مهم جغرافیایی اشاره شده است.

در پایان کتاب واژه‌نامه انگلیسی – فارسی به وسیله مؤلف تهیه شده که بیشتر اصطلاحات آن در متن به کار رفته و گنجانده شده است.